

Potencjał interdyscyplinarnych i transdyscyplinarnych badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych po 1989 roku

Wprowadzenie

Studia wywiadowcze (*intelligence studies*)¹ w Polsce wciąż znajdują się we wczesnym stadium rozwoju. W literaturze przedmiotu dominuje klasyczne podejście do badań nad polskimi służbami specjalnymi. Są one analizowane przede wszystkim przez pryzmat ich miejsca w systemie bezpieczeństwa państwa², statusu prawnego³ czy historii⁴, przy czym rozważania historyczne dotyczą w głównej mierze okresu II Rzeczypospolitej⁵ i czasów PRL⁶. Prężnie rozwijają się także badania dotyczące polskich służb specjalnych w okresie transformacji systemowej⁷. Z kolei wszelkie kwestie definicyjne, teoretyczne i metodologiczne, które wydają się podstawą naukowego namysłu nad danym obszarem wiedzy, nie są opisane w polskiej literaturze w sposób zadowalający⁸.

¹ Badania nad służbami specjalnymi (czyli instytucjami wywiadowczymi, kontrwywiadowczymi, a także bezpieczeństwa wewnętrznego) w literaturze przedmiotu (głównie anglosaskiej) występują pod mianem studiów wywiadowczych. W Polsce owo pojęcie nie zostało jeszcze spopularyzowane.

² Zob. P. Swoboda, *Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego w systemie bezpieczeństwa państwa [w:] Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, red. M. Śliwa, A. Żebrowski, R. Kłaczyński, Kraków 2014.

³ Zob. D. Pożarski, *Definicja i istota funkcjonowania polskich służb specjalnych*, „Przegląd Policyjny” 2019, nr 1, t. 133.

⁴ Zob. R. Klementowski, J. Syrnok, *Aparat bezpieczeństwa. Studia nad działalnością i metodami pracy*, Wrocław–Warszawa 2021.

⁵ Zob. H. Cwiąg, M. Siewier, *Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeństwo Polski odrodzonej po 1918 roku*, Warszawa 2019; R. Oleszkowicz, *Kontrwywiad kresowy. Działalność polskiego kontrwywiadu wojskowego na obszarze Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX w Brześciu nad Bugiem w okresie międzywojennym*, Warszawa 2020; W. Skóra, P. Skubisz, *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1–3, Szczecin 2012–2016.

⁶ Zob. F. Musiał, *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL 1970–1989*, Warszawa 2019; R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2013; R. Leśkiewicz, *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, t. 46.

⁷ Warto zaznaczyć, że zarówno okres transformacji, jak i lata dziewięćdziesiąte nie są jeszcze zbadane w stopniu zadowalającym. Mimo to można przywołać pozycje, które mają być odpowiedzią badaczy na braki w tym zakresie: A. Nyzio, *Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*, Kraków 2020; T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019; M. Domian, *Transformacja systemowa jako proces zmian w polskich służbach specjalnych*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2012, nr 4.

⁸ Warto tu jednak zaznaczyć, że tego typu refleksje, jeśli już się pojawiają, to raczej we wstępach artykułów naukowych bądź pierwszych rozdziałach książek poświęconych konkretnej tematyce z obszaru studiów wywiadowczych. Zob. W. Bułhak, *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019. Rzadko natomiast można w Pol-

Wciąż zatem najnowsze dzieje tytułowych instytucji wymagają poszerzenia zarówno pod względem wachlarza metod i perspektyw, jak również powiększenia katalogu przedmiotów i podmiotów badań. Na potrzeby niniejszego artykułu jako dolną cezurę czasową przyjęto początek transformacji systemowej w Polsce w latach 1989/1990. Badanie najnowszej historii polskich służb specjalnych rozumiane jest zatem jako refleksja nad funkcjonowaniem tych instytucji w warunkach kształtującego się wówczas demokratycznego systemu politycznego, a następnie w jego rozwiniętej formie po dziś dzień.

Studia wywiadowcze z założenia mają charakter interdyscyplinarny. Ze względu na społeczny i humanistyczny charakter łączą w sobie zarówno nauki politologiczne (nauka o bezpieczeństwie, nauki o polityce i administracji, stosunki międzynarodowe), nauki prawne, socjologię, antropologię (kulturową), nauki o zarządzaniu czy wreszcie pewnego rodzaju fundament w postaci nauk historycznych. Dlatego też już na etapie prób umiejscowienia studiów wywiadowczych na mapie dyscyplin i subdyscyplin nauki pojawiają się pewne wątpliwości i dylematy. Oczywiście powyższy katalog nie jest zamknięty, przy czym już na podstawie tych dziedzin nauki można stwierdzić, że aby zrozumieć rolę i miejsce służb specjalnych – nazywanych także w literaturze przedmiotu służbami wywiadowczymi – w państwie, potrzebne jest integralne wyjaśnianie ich historii.

Przykładem takiego podejścia są zapoczątkowane przez wrocławski IPN rozważania na temat aparatu bezpieczeństwa PRL w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy⁹. Warto przenosić tak szerokie ramy analityczne również do badań nad bliższymi z naszej perspektywy okresami historycznymi. Chodzi tu zwłaszcza o lata dziewięćdziesiąte XX w. i już ponad dwie dekady XXI w., gdyż badania nad polskimi służbami specjalnymi w tych okresach są niedostatecznie rozwinięte. Ta poszerzona perspektywa analityczna może wpłynąć na podniesienie poziomu badań w dziedzinie studiów wywiadowczych w Polsce. Obejmuje ona bowiem nie tylko badania nad polskimi instytucjami, ale także nad służbami wywiadowczymi innych państw, badania komparatystyczne czy wyjaśnianie współpracy wywiadowczej na poziomie międzynarodowym.

Celem niniejszego artykułu jest zatem ukazanie potencjału, jaki niesie za sobą wykorzystanie badań interdyscyplinarnych i/lub transdyscyplinarnych na przykładzie najnowszej historii polskich służb specjalnych. Podjęto również próbę udowodnienia, że myślenie o funkcjonowaniu owych instytucji naturalnie przybiera formę interdyscyplinarną lub wręcz transdyscyplinarną i *de facto* nie jest możliwe ich badanie wyłącznie metodologią przypisaną do jednej dyscypliny nauki. W kontekście powyższych stwierdzeń artykuł stanowi próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Czym jest dyscyplinarność, interdyscyplinarność i transdyscyplinarność badań? Gdzie na mapie dyscyplin i subdyscyplin nauki umieścić studia wywiadowcze (w tym zagadnienie „polskie służby specjalne”)? Jak w Polsce wyglądają badania historyczne nad służbami specjalnymi? Jaki jest stan badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych? Jak posze-

sce spotkać materiały poświęcone bezpośrednio tematyce terminologicznej czy metodologicznej oraz aspektem teoretycznym, np. teorie wywiadu. Przykładem naukowego namysłu nad tymi kwestiami są następujące publikacje: M. Minkina, *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym*, Warszawa 2014; W. Bułhak, *Ujęcia teoretyczne, metodologiczne i komparatystyczne jako punkt odniesienia w badaniach nad wywiadem cywilnym w strukturze aparatu bezpieczeństwa PRL w latach 1954–1990* [w:] *Archiwalia komunistycznego aparatu represji – zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012; W. Bułhak, T.W. Friis, *Shaping the European School of Intelligence Studies*, „The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs” 2020, nr 3; W. Bułhak, *Similar but not the same. In search of a methodology in the Cold War communist intelligence studies* [w:] *Need to Know. Eastern and Western Perspectives*, red. W. Bułhak, T.W. Friis, Odense 2014.

⁹ Zob. J. Syrnok, R. Klementowski, K. Mikołajczak, *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy*, Wrocław–Warszawa 2020.

rzyć ramy analityczne owych badań? Jaki potencjał niosą za sobą badania interdyscyplinarne i transdyscyplinarne w tej dziedzinie?

Metodologia i metodyka niniejszego artykułu opierają się w głównej mierze na przeglądzie literatury przedmiotu (przeгляд systematyczny i analiza treści). Przeprowadzono kwerendę mającą na celu ocenę stanu badań dotyczących najnowszej historii polskich służb specjalnych. Przy wyjaśnianiu pojęć dyscyplinarności, interdyscyplinarności i transdyscyplinarności badań, a także diagnozowaniu stanu wiedzy polskiego społeczeństwa w obszarze służb specjalnych, wykorzystano elementy analizy dyskursu. Z kolei w ramach lepszego zobrazowania potencjału interdyscyplinarnych i transdyscyplinarnych badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych użyto studium przypadku.

Artykuł został podzielony na trzy części. W części pierwszej pochyłono się nad pojęciami dyscyplinarności, interdyscyplinarności i transdyscyplinarności badań. Ukazano rozumienie, przywiązanie i praktykę społeczną odnoszącą się do funkcjonowania w obrębie powyższych trzech terminów oraz ich stosowania. W drugiej części przeanalizowano badania historyczne (z naciskiem na historię najnowszą) w obszarze polskich służb specjalnych. Przedstawiono wyniki kwerendy dotyczącej stanu badań (piśmiennictwa naukowego i popularnonaukowego) oraz dyskusji publicznej w zakresie najnowszej historii polskich służb specjalnych. Trzecia część stanowi zbiór przykładów wskazujących, jak poszerzać ramy analityczne badań nad najnowszą historią tych instytucji w Polsce.

Dyscyplinarność, interdyscyplinarność i transdyscyplinarność nauki

Rozważania na temat badań interdyscyplinarnych nad najnowszą historią polskich służb specjalnych należy zacząć od zdefiniowania pojęcia dyscyplinarności. Wywodzi się ono z podziału na dziedziny i dyscypliny nauki¹⁰ i ma porządkować zawłości związane z klasyfikacją i późniejszą instytucjonalizacją nauk w Polsce. Istnieje więc definicja formalno-prawna, a także instytucjonalna przypisywana do dyscypliny nauki, a co za tym idzie – do pojęcia dyscyplinarności. Ta pierwsza wynika z rozporządzenia ministra edukacji i nauki. Dokument nie zawiera co prawda literalnej definicji dyscypliny czy dziedziny nauki, ale w sposób enumeratywny podaje, jakie obszary nauki klasyfikuje jako dyscypliny. Jeśli chodzi natomiast o definicję instytucjonalną, to wynika ona z organizacji szkolnictwa wyższego, ośrodków badawczych i innych instytucji odpowiedzialnych za edukację i prowadzenie badań naukowych¹¹.

Następnym pojęciem, które należy wyjaśnić, jest interdyscyplinarność. W kilku słowach, jest to współpraca badawczo-naukowa między przedstawicielami różnych dyscyplin nauki, czasem z pozoru bardzo od siebie odległych, lub korzystanie podczas badań z metodologii więcej niż jednej dyscypliny nauki. Interdyscyplinarność działa jednak wtedy, kiedy uznajemy autonomiczne funkcjonowanie dyscyplin nauki.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, DzU 2022, poz. 2202.

¹¹ Przykładem może być dyscyplina nauk społecznych, jaką są stosunki międzynarodowe. Kierunki studiów o tej samej nazwie, a także ośrodki badawcze skupiające badaczy tego obszaru (np. Polskie Towarzystwo Stosunków Międzynarodowych) funkcjonowały długo przed oficjalnym objęciem klasyfikacją ministerialną stosunków międzynarodowych jako dyscypliny nauki, co stało się to dopiero 27 X 2022 r. (Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, DzU 2022, poz. 2202).

Czym innym jest natomiast transdyscyplinarność. Ta praktyka naukowa oznacza przekraczanie i zacieranie granic dyscyplin naukowych we wspólnej praktyce badawczej¹². W tym wypadku idzie się zatem o krok dalej i zakłada się, że nie można mówić o pełnej autonomii poszczególnych dyscyplin nauki, ponieważ żadnego zagadnienia nie da się wyjaśnić w ramach jednej dyscypliny. O obiekcie badań myśli się więc nie przez pryzmat dyscypliny danego badacza czy ośrodka badawczego, ale patrzy się na nie możliwie najszerzej, w sposób kompleksowy (ang. *comprehensive approach*). Takie podejście wymaga więc zastosowania metodologii wielu dyscyplin nauki, a także synergicznego traktowania tych metod.

Pojawia się więc wątpliwość, gdzie na mapie przyjętych w Polsce dyscyplin nauki umieścić studia wywiadowcze i mieszczące się w nich zagadnienie polskich służb specjalnych. Z jednej strony naturalne wydaje się, że funkcjonują one w obrębie nauk o bezpieczeństwie oraz nauk o polityce i administracji. Zresztą w obrębie tych dwóch dyscyplin mieści się wiele subdyscyplin czy zagadnień, takich jak np. służby mundurowe, policyjne, administracja publiczna. Służby specjalne nie są zatem jedynym tego typu obszarem wiedzy. Z drugiej strony często wyróżnia się te zagadnienia jako odrębne obszary badawcze. I tak mamy np. badaczy służb mundurowych czy właśnie badaczy służb specjalnych, mimo że są oni przypisani do konkretnych dyscyplin nauki. Jednak to, że mimo interdyscyplinarnego charakteru funkcjonują w obrębie jakichś większych dyscyplin, porządkuje badania i myślenie o tych zagadnieniach. Dzięki temu można nakreślić szerszy kontekst działania chociażby wymienionych wyżej instytucji.

Podobnie jest ze służbami wywiadowczymi i badaniami nad nimi. Dlatego mimo pewnych cech mogących świadczyć o autonomiczności studiów wywiadowczych, dobrze umiejscowić je gdzieś na mapie nauk społecznych (ale i humanistycznych, takich jak np. historia) w obrębie innych dyscyplin (jako poddyscyplinę, nawet jeśli są nią dla więcej niż jednej dyscypliny nauki). Uniknie się tym samym niepotrzebnego rozdrobnienia i zamieszania wokół klasyfikacji nauk. Zbyt daleko idące niuansowanie na poziomie systematyzacji dyscyplin nauki może z jednej strony wpłynąć negatywnie na poziom badań danego zagadnienia (np. brak szerszego kontekstu w badaniach, „tunelowe” podejście do badanego zagadnienia). Z drugiej jednak strony nieformalne wyodrębnienie jakiegoś obszaru wiedzy może się przyczynić do spopularyzowania danych zagadnień w przestrzeni publicznej, a tym samym zwiększenia zainteresowania nimi wśród badaczy. W dodatku, gdy skupią się oni w obrębie danej subdyscypliny, mogą również stworzyć zaplecze instytucjonalne dla rozwoju badań danego obszaru, np. ośrodek badawczy czy cykliczną konferencję. Zbudują tym samym własną tożsamość badawczą, co może się okazać rozwojowe dla badanych zagadnień. Taki oddolny proces wyodrębnienia się jakiegoś obszaru wiedzy i skupienia się wokół niego badaczy w sposób naturalny może wypełniać istniejące luki badawcze z lepszym efektem niż odgórnie ustalone nadmierne i sztuczne podziały.

Podsumowując powyższy wywód, należy stwierdzić, że dyscyplinarność badań porządkuje świat wiedzy. Z kolei interdyscyplinarna praktyka naukowa jest naturalnym podejściem do badania zagadnień, gdyż pomaga nadać im szerszy kontekst i pogłębić refleksję badaczy. Transdyscyplinarność pokazuje natomiast, że podejście dyscyplinarne do nauki nie jest doskonałe, a poszczególne dyscypliny nauki wzajemnie się przenikają, przez co nie możemy mówić o ich całkowitej odrębności względem siebie. Są one po prostu częścią składową skomplikowanej rzeczywistości, którą badacze z wielu obszarów wiedzy próbują uporządkować, opisać, wyjaśnić i zrozumieć.

¹² P. Obacz, *Warsztaty badawcze: Interdyscyplinarna perspektywa badawcza a integralne wyjaśnianie polityki* (referat), Kraków, 21 IV 2023 r.

Badania historyczne nad polskimi służbami specjalnymi

Perspektywa historyczna w naukach społecznych jest częstym wyborem wśród badaczy zarówno polityki, jak i stosunków międzynarodowych. Jest to wybór naturalny, gdyż każde badane zagadnienie jest osadzone w jakiejś określonej rzeczywistości historycznej. Co więcej, zagadnienia z obszaru nauk politologicznych są częstym przedmiotem namysłu historycznego. Polscy historycy sięgają do kwestii politycznych, aby wyjaśnić np. historię i obecny kształt danej instytucji, zmiany społeczno-polityczno-ekonomiczne w państwie czy chociażby przekształcenia w polityce krajowej na przestrzeni lat. Służby specjalne jako instytucje bezpieczeństwa państwa należą do zagadnień, które mogą zainteresować historyka, stanowią bowiem element składowy badanej przez niego przeszłości. Co więcej, służby specjalne są zagadnieniem dynamicznym. Dlatego zarówno historyczna metoda śledzenia procesu, jak i tranzytologia pomagają wyjaśnić istotę funkcjonowania owych instytucji w Polsce. Metodologia nauk historycznych jest więc niezbędną do wytłumaczenia roli i działalności instytucji wywiadowczych w państwie. W dodatku przedmiotowe zagadnienie stanowi istotny element w procesie zgłębiania historii Polski drugiej połowy XX w. i dwóch pierwszych dekad XXI w.

Katalog przedmiotów i podmiotów badań związanych z najnowszą historią polskich służb specjalnych jest obszerny. Zagadnienia dotyczą zarówno instytucji utworzonych bezpośrednio w wyniku transformacji systemowej, takich jak Urząd Ochrony Państwa (UOP) i Wojskowe Służby Informacyjne (WSI)¹³, jak również obecnie funkcjonujących służb specjalnych w Polsce, jakimi są Agencja Wywiadu (AW), Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego (ABW), Służba Wywiadu Wojskowego (SWW), Służba Kontrwywiadu Wojskowego (SKW) i Centralne Biuro Antykorupcyjne (CBA). Badacze analizują również wydarzenia bezpośrednio i pośrednio związane z ich funkcjonowaniem. Jako przykład można tu przywołać operację „Przyjazny Saddam”¹⁴ czy kwestię tajnych więzień Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA) w Polsce¹⁵. Badany jest również wpływ wydarzeń i procesów historycznych (np. transformacji systemowej, lustracji czy choćby katastrofy smoleńskiej) na funkcjonowanie polskich służb specjalnych, a także ich rola w kształtowaniu rzeczywistości polityczno-społecznej poprzez uczestnictwo w powyższych wydarzeniach i procesach. Co więcej, refleksja historyczna nad najnowszymi dziejami tytułowych instytucji obejmuje także uczestników zdarzeń – funkcjonariuszy służb i inne osoby związane z ich działalnością¹⁶. Warto jednak pamiętać, że ze względu na tajny charakter większości działań

¹³ W przypadku UOP i WSI należy pamiętać, że chociaż zostały one powołane w warunkach zmieniającego się systemu politycznego w Polsce, część kadry nowo powstałych instytucji składała się z funkcjonariuszy służących wcześniej w aparacie bezpieczeństwa PRL, głównie w Służbie Bezpieczeństwa (SB), Wojskowej Służbie Wewnętrznej (WSW) i Zarządzie II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Jest to jedna z cech charakterystycznych dla państw byłego bloku wschodniego.

¹⁴ Była to tajna ewakuacja amerykańskich funkcjonariuszy wywiadu z Iraku, przeprowadzona w 1990 r. przez polskich funkcjonariuszy z Gromosławem Czempieńskim na czele. Operacja jest znana szerzej opinii publicznej pod nazwą „Samum”. John Pomfret w swojej publikacji z 2021 r. jako pierwszy podał jej prawdopodobny kryptonim – „Przyjazny Saddam” (J. Pomfret, *Pozdrowienia z Warszawy. Polski wywiad, CIA i wyjątkowy sojusz*, tłum. Ł. Müller, Kraków 2022).

¹⁵ Raport na ten temat przygotowała między innymi Helsińska Fundacja Praw Człowieka (*Tajne więzienia, tajne postępowanie, jawna (nie)odpowiedzialność – czego nadal nie wiemy o więzieniach CIA w Polsce?*, Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Warszawa 2020).

¹⁶ W przestrzeni publicznej można spotkać prace poświęcone bezpośrednio danej osobie lub osobom, zarówno biografie, jak i wywiady rzeki (W. Pożoga, H. Piecuch, „*Wojciech Jaruzelski tego nigdy nie powie*”. *Mówi były szef wywiadu i kontrwywiadu, pierwszy zastępca ministra spraw wewnętrznych generał dywizji Władysław Pożoga*, Warszawa 1992; K. Kozłowski, M. Komar, *Historia z konsekwencjami*, Warszawa 2009; G. Chłasta, *Czterech*:

służb specjalnych do wypowiedzi funkcjonariuszy w przestrzeni publicznej należy podchodzić z ostrożnością i stosować względem nich podejście krytyczne.

Badanie najnowszej historii służb specjalnych wymaga zatem wieloaspektowej i wielowymiarowej analizy. Już sam zakres tematyczny tego obszaru wiedzy wymaga bowiem szerokiej perspektywy badawczej – podejścia zarówno horyzontalnego¹⁷, jak i wertykalnego¹⁸. W Polsce badania w tym zakresie wciąż są jednak niezadowolające. Brakuje prac dotyczących zbiorczego zbadania najnowszej historii służb specjalnych, np. opisujących w pełni ich transformację po roku 1989, a także funkcjonowanie w latach dziewięćdziesiątych i dwóch dekadach XXI w. Nie ma także książek poświęconych w całości historii konkretnej służby specjalnej, np. UOP czy ABW¹⁹. Co więcej, brakuje również wykorzystania w badaniach licznych perspektyw, nurtów i ram teoretycznych, jakie oferują poszczególne dyscypliny nauki²⁰.

Na koniec warto nadmienić, że stan badań dotyczących polskich służb specjalnych przekłada się również na poziom merytoryczny dyskusji publicznej w tym zakresie. W polskiej publicystyce politycznej pojawiają się częste błędy rzeczowe, np. niewłaściwe posługiwanie się terminologią z dziedziny działalności przedmiotowych organów. Polskie społeczeństwo odczuwa bowiem brak wiedzy na temat funkcjonowania i roli instytucji wywiadowczych oraz kontrwywiadowczych w państwie. Przejawia się to brakiem zaufania społecznego względem tych organów. Panuje przeświadczenie o zakulisowym charakterze działań służb i polityków, nieudanej dekomunizacji instytucji bezpieczeństwa państwa, częsta jest też wiara w teorie spiskowe czy chociażby przekonanie o ciągłej inwigilacji obywateli. To podejście wynika także z tego, że polskie społeczeństwo nadal do pewnego stopnia odczuwa skutki ponadczterdziestoletniego życia w komunistycznym systemie politycznym, w którym organy bezpieczeństwa państwa były utożsamiane z aparatem represji.

Należy jednak wspomnieć o przedsięwzięciach, które mogą zmienić ten stan rzeczy. Mowa tu o licznych działaniach i konferencjach oraz debatach dotyczących problematyki służb specjalnych organizowanych przez różne ośrodki badawcze takie jak Instytut Pamięi Narodowej²¹ czy uniwersytety, np. Uniwersytet Jagielloński²². Pozytywny wpływ na poprawę stanu wiedzy Polaków

Brochwicz, Miodowicz, Niemczyk, Sienkiewicz, Warszawa 2014; M. Majewski, P. Reszka, *Zawód: szpieg. Rozmowy z Aleksandrem Makowskim*, Warszawa 2014).

¹⁷ Podejściem horyzontalnym można nazwać rozłożenie obszaru wiedzy, jakim jest najnowsza historia polskich służb specjalnych czy szerzej całych studiów wywiadowczych, na poszczególne zagadnienia, takie jak: geneza, struktura, system prawny, wywiad, kontrwywiad, koordynacja, nadzór i kontrola, funkcjonariusze, operacje, współpraca między instytucjami itd.

¹⁸ Podejściem wertykalnym można określić podział badań ze względu na perspektywę badawczą/nurt badawczy (np. badania: historyczne, prawne, politologiczne, socjologiczne czy chociażby psychologiczne). Można również dokonać tego podziału za pomocą pojęć zaczerpniętych z teorii stosunków międzynarodowych, m.in. realizmu, instytucjonalizmu, neofunkcjonalizmu czy konstruktywizmu (A. Gruszcak, *Roztropny realizm a studia wywiadowcze. Rozważania nad Unią Europejską jako wspólnotą wywiadowczą* [w:] *Teoria realizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych. Założenia i zastosowania badawcze*, red. E. Halizak, J. Czaputowicz, Warszawa 2014).

¹⁹ Należy przy tym zaznaczyć, że w lutym 2022 r. pojawiła się w publikacji w całości poświęcona WSI. Nie jest to jednak pozycja *stricto* naukowa (Kafir, *WSI. Żołnierze przekłęci. Ciemna strona tzw. reformy wojskowych służb specjalnych*, Warszawa 2022).

²⁰ Zbiór nurtów badawczych i perspektyw z zakresu studiów wywiadowczych w Polsce można znaleźć w najnowszej publikacji stworzonej w ramach jednego z projektów minigrantowych na Uniwersytecie Jagiellońskim: A. Gruszcak, A. Lewandowski, A. Nyzio, *Polskie studia wywiadowcze. Stan i perspektywy badań*, Kraków 2024.

²¹ IPN prowadzi między innymi cykliczne konferencje takie jak „Tajemnice wywiadu” czy chociażby „Tajemnice bezpieczeństwa”.

²² Przykładem takich przedsięwzięć badawczych na UJ jest projekt Wywiadujemy (w ramach Katedry Bezpieczeństwa Narodowego UJ), w ramach którego studenci pod opieką naukową dr. Mateusza Kolaszyńskiego popularyzują

mają także działania fundacji²³ czy stron internetowych²⁴ popularyzujących analizy i informacje na temat polskich służb specjalnych.

Jak poszerzyć ramy analityczne badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych?

Pojawia się zatem pytanie, jak rozwinąć naukową refleksję nad najnowszą historią polskich służb specjalnych. Pierwszym obszarem, w obrębie którego bada się służby w Polsce, są nauki politologiczne. Studia wywiadowcze w naturalny sposób przypisywane są najczęściej do nauk o bezpieczeństwie, a także nauk o polityce i administracji. Coraz częściej bada się też te instytucje w kontekście współpracy wywiadowczej między państwami (stosunki międzynarodowe)²⁵. Perspektywa politologiczna pomaga osadzić służby specjalne w rzeczywistości politycznej i systemie bezpieczeństwa państwa, wyjaśnić ich działalność (analiza instytucjonalna i funkcjonalna, analiza procesów decyzyjnych, analiza dyskursu politycznego), a także porównać badane elementy w obrębie różnych instytucji (metoda komparatystyczna).

Drugim naturalnym elementem badań historii służb specjalnych jest perspektywa prawna i towarzysząca jej technika analizy dogmatycznej źródeł prawa. Pomaga ona określić m.in. rolę owych organów w państwie, ich ustawowe zadania, wyznaczone kompetencje, a także ustalić ich podległość, koordynujące je ciała oraz instytucje nadzoru i kontroli – zarówno polityczne (egzekutywa, legislatywa i judykatura), jak i społeczne.

Trzecią perspektywą służącą do zgłębienia badań nad służbami specjalnymi są metody pochodzące z nauk socjologicznych i antropologii – w głównej mierze kulturowej, a także elementy psychologii. Pozwalają one uwzględnić aspekty związane z czynnikiem ludzkim. Nie da się bowiem badać instytucji bez pochylenia się nad ludźmi, którzy je tworzą. Chodzi tu zarówno o prawodawców, decydentów politycznych, jak i oczywiście samych funkcjonariuszy służb. Socjologia, antropologia i psychologia mogą wyjaśnić pewne wspólne wzorce odpowiednie dla całej zbiorowości (np. funkcjonariuszy danej służby) oraz aspekty związane z indywidualnymi cechami i motywami konkretnych jednostek (np. kadry kierowniczej czy danego kierownika służby bądź działu²⁶).

wiedzę z obszaru studiów wywiadowczych w polskiej Wikipedii. Uczestnicy otrzymali już dwa minigranty na rozwój działalności grupy projektowej. Kolejnymi przykładami badań nad studiami wywiadowczymi na UJ są dwa projekty minigrantowe realizowane pod kierownictwem dr. Arkadiusza Nyzia: „Studia wywiadowcze – kierunki badań i perspektywy rozwoju (sub)discypliny” oraz „Adaptacja służb wywiadowczych państw Europy Środkowo-Wschodniej do wyzwań współczesnego turbulentnego środowiska bezpieczeństwa”.

²³ Np. Fundacja Panoptykon, Fundacja Stratpoints.

²⁴ Np. grupa portali internetowych Defence24 (zwłaszcza portal InfoSecurity24, który poświęca tematyce służb specjalnych osobną zakładkę na stronie internetowej).

²⁵ Przykładem są badania dotyczące współpracy wywiadowczej w obrębie NATO czy UE, a także bilateralnych stosunków między poszczególnymi państwami w dziedzinie wywiadu. Zob. J. Stróżyk, *Wybrane problemy międzynarodowej współpracy wywiadowczej. Czy NATO ma wywiad?*, Warszawa 2020; A. Gruszcak, *Intelligence Security in the European Union. Building a Strategic Intelligence Community*, Londyn – Nowy Jork 2016; P. Kotakowski, *Współpraca polskiego wywiadu wojskowego z Secret Intelligence Service w drugiej połowie lat trzydziestych XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. 49, nr 2.

²⁶ Przykładem takich badań kadrowych są: K. Szwaagrzyk, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, Warszawa 2005; P. Piotrowski, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2: 1956–1975, Warszawa 2006; P. Piotrowski, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 3: 1975–1990, Warszawa 2008.

Czwartą dyscypliną, która może być wsparciem dla badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych, są nauki o zarządzaniu i jakości. Służby specjalne można bowiem badać zbiorczo jako jedną organizację centralnie zarządzaną – wspólnotę wywiadowczą bądź system wywiadowczy w państwie. Co więcej, każda instytucja badana osobno również spełnia definicję organizacji. Oznacza to, że można badać owe organy, korzystając z różnorodnych teorii organizacji²⁷. Przedmiotem badań może się wówczas stać kadra służb, ich struktura hierarchiczna, kierownicze procesy decyzyjne czy chociażby kultura organizacyjna polskich służb specjalnych. Otwiera to nowe pole dla badaczy, co w efekcie może się przełożyć na zróżnicowanie i rozwój badań w obszarze studiów wywiadowczych w Polsce. Tak wzbogacona refleksja nad tymi instytucjami może pogłębić rozumienie ich roli w państwie²⁸.

Powyższy katalog perspektyw nie jest oczywiście zamknięty. Mnogość zagadnień składających się na najnowszą historię polskich służb specjalnych wymusza na badaczach przekraczanie barier jednej dyscypliny nauki i współpracę między różnymi dziedzinami. Inspiracji można szukać m.in. w publikacjach polskich badaczy z obszaru historii przedmiotowych instytucji w okresach PRL i transformacji systemowej, w których skorzystano z perspektywy interdyscyplinarnej. Poniższa tabela przedstawia przykłady takich badań w Polsce. Warto się także przyglądać pomysłom badaczy zagranicznych, pochodzących z krajów, w których studia wywiadowcze są znacznie bardziej rozwinięte, np. z krajów anglosaskich²⁹, a także śledzić międzynarodowe czasopisma branżowe³⁰.

Tabela 1. Przykłady interdyscyplinarnych badań z obszaru historii polskich służb specjalnych

Dyscypliny nauki	Przykład
historia i politologia	1) Z. Siemiątkowski, <i>Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL</i> , Warszawa 2009. 2) M. Sikora, <i>Black Box. Wywiad jako instrument transferu technologii i wsparcia decyzji ekonomicznych w PRL 1955–1990</i> , Katowice–Warszawa 2021. 3) A. Nyzio, <i>Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993</i> , Kraków 2020. 4) T. Kozłowski, <i>Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990</i> , Warszawa 2019.

²⁷ Np. behawioralna teoria organizacji, zasobowa teoria organizacji lub koncepcja organizacji jako systemu gry.

²⁸ Autorka niniejszego artykułu pochyliła się nad problematyką kultury organizacyjnej polskich służb specjalnych w ramach dwóch części analizy, którą przeprowadziła i opublikowała na stronie Katedry Bezpieczeństwa Narodowego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zob. J. Grabowska, *Otoczenie jako jeden z czynników kształtujących kulturę organizacyjną polskich służb specjalnych*, „Analiza KBN” 2022, nr 14 (109); eadem, *Organizacja i jej uczestnicy jako czynniki kształtujące kulturę organizacyjną polskich służb specjalnych*, „Analiza KBN” 2023, nr 8 (123).

²⁹ Zob. S. Kent, *Strategic Intelligence for American World Policy*, Princeton 1948; M. Herman, *Intelligence Power in Peace and War*, Cambridge 1996; R. Carlisle, *Encyclopedia of Intelligence and Counterintelligence*, Routledge 2004; J. Goldman, *The Central Intelligence Agency: An Encyclopedia of Covert Ops, Intelligence Gathering, and Spies*, Santa Barbara (CA) 2015; B. de Graaff, J.M. Nyce, Ch. Locke, *Handbook of European Intelligence Cultures*, Londyn 2016; J.T. Richelson, *The U.S. Intelligence Community (7th Edition)*, Routledge 2016; C.J. Jensen III, D.H. McElreath, M. Graves, *Introduction to Intelligence Studies*, Londyn 2022; H. Ben Jaffel, S. Larsson, *Problematising Intelligence Studies. Towards A New Research Agenda*, Routledge 2022.

³⁰ Przykładem takiego czasopisma jest „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence”.

Dyscypliny nauki	Przykład
historia i nauki prawne, politologia	1) M. Kolaszyński, <i>Status ustrojowy polskich służb specjalnych po 1989 roku</i> , Kraków 2016. 2) P. Swoboda, <i>Minister Koordynator do spraw Służb Specjalnych w Polsce w latach 1997–2020. Cywilna kontrola czy polityczna ingerencja?</i> , „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności” 2021, nr 1, t. 7. 3) K. Chochowski, <i>Służby specjalne w Polsce</i> , Sofia 2021.
historia i socjologia, antropologia, nauki o zarządzaniu i jakości	1) D. Wicenty, <i>Zgnile jabłko, zepsute skrzynki i złe powietrze. Dysfunkcje w Służbie Bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku</i> , Gdańsk–Warszawa 2018. 2) J. Syrnyk, A. Klarman, M. Mazur, E. Kłosek, <i>W stronę antropologii „bezpieki”</i> . Nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej, Wrocław 2014. 3) J. Syrnyk, R. Klementowski, K. Mikołajczak, <i>Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy</i> , Wrocław–Warszawa 2020.

Źródło: Opracowanie własne.

Należy również pamiętać o metodologii nauk ścisłych i przyrodniczych, która jest wykorzystywana przez badaczy nauk społecznych i humanistycznych. Chodzi tu m.in. o rozmaite rodzaje badań ilościowych (np. metod pomiarowych) czy koncepcji teoretycznych (np. teoria ewolucji czy teoria gier). W wyniku współpracy między dyscyplinami powstają metody hybrydowe, takie jak np. analiza sieci społecznych (ang. *social network analysis*, SNA)³¹ czy metoda integralna³². Potencjał eksplanacyjny takich łączonych perspektyw badawczych jest obiecujący dla rozwoju problematyki historii polskich służb specjalnych. Mowa tu zatem nie tylko o interdyscyplinarności badań, ale również o ich transdyscyplinarności.

Podsumowanie

W naukach społecznych każdy badany problem funkcjonuje w jakiejś rzeczywistości społecznej, politycznej, instytucjonalno-prawnej, gospodarczej, środowiskowej, geograficznej, a nawet biologicznej czy fizycznej. Co więcej, każdemu zagadnieniu da się przypisać konkretne tło historyczne czy kulturowe. Oznacza to, że każde zagadnienie wymaga perspektywy interdyscyplinarnej. Ze względu na złożoność rzeczywistości społecznej naturalne wydaje się podejście transdyscyplinarne. W naukach humanistycznych i społecznych, ale i w ścisłych, nie zawsze da się w łatwy sposób określić ramy teoretyczne i metodologiczne oraz cechy jednoznacznie przypisujące je do jednej dyscypliny nauki.

³¹ Jest to badanie danej grupy społecznej jako systemu sieci. Najważniejszymi elementami owej sieci są relacje i wzajemne powiązania między podmiotami.

³² Jest to zaproponowane przez socjologa Kazimierza Dobrowolskiego podejście badawcze w naukach społecznych bazujące na tym, że rzeczywistość społeczna ma charakter holistyczny. Przy jej badaniu wymagane jest łączenie podejścia funkcjonalnego i historycznego oraz wykorzystanie materiałów uzyskanych w wyniku badań terenowych i analizy dokumentów (P.T. Górski, *Kazimierz Dobrowolski's Integral Method as a Theoretical and Methodological Proposal of Organization and Management Research in Historical Perspective*, „Problemy Zarządzania (Management Issues)” 2020, nr 2 (88), t. 18).

W przypadku badań nad historią polskich służb specjalnych po roku 1989 należy zwrócić uwagę na specyficzny kontekst historyczny, wynikający m.in. z kilku dekad funkcjonowania w ramach komunistycznego systemu politycznego. Warto także pamiętać o procesach i zjawiskach polityczno-społeczno-gospodarczych występujących w środowisku międzynarodowym, które wpływają na funkcjonowanie systemu bezpieczeństwa Polski. Przykładami są chociażby integracja europejska i przystąpienie Polski do UE czy zapoczątkowany w latach dziewięćdziesiątych XX w. proces rozszerzania NATO o kraje Europy Środkowo-Wschodniej i polskie członkostwo w Sojuszu. Te i wiele innych procesów zewnętrznych wpływają na kształt, organizację, kierunki działania czy współpracę polskich instytucji wywiadowczych. Wreszcie, badając przedmiotowe organy, należy brać pod uwagę czynniki wewnętrzne, takie jak struktura, finansowanie, stan kadrowy, *modus operandi* czy kultura organizacyjna, a także relacje na linii służby specjalne – decydenci polityczni i społeczeństwo. Aby wyjaśniać najnowszą historię tytułowych instytucji, należy je zatem badać za pomocą perspektyw, ram teoretycznych, metod i narzędzi zaczerpniętych z różnych dyscyplin nauki.

Streszczenie

Artykuł ukazuje potencjał badań interdyscyplinarnych i/lub transdyscyplinarnych na przykładzie najnowszej historii polskich służb specjalnych po roku 1989. W ramach rozważań nad wymienioną problematyką autorka odpowiedziała na następujące pytania badawcze: Czym jest dyscyplinarność, interdyscyplinarność i transdyscyplinarność badań? Gdzie na mapie dyscyplin i subdyscyplin nauki umieścić studia wywiadowcze (w tym zagadnienie „polskie służby specjalne”)? Jak w Polsce wyglądają badania historyczne nad służbami specjalnymi? Jaki jest stan badań nad najnowszą historią polskich służb specjalnych? Jak poszerzyć ramy analityczne owych badań? Jaki potencjał niosą za sobą badania interdyscyplinarne i transdyscyplinarne w tej dziedzinie?

Artykuł został podzielony na trzy części. W części pierwszej zdefiniowano pojęcia: dyscyplinarność, interdyscyplinarność i transdyscyplinarność badań. Ukazano rozumienie przedmiotowych terminów i praktykę ich stosowania. W drugiej części przeanalizowano rolę badań historycznych – z naciskiem na historię najnowszą – w studiach nad polskimi służbami specjalnymi. Przedstawiono wyniki kwerendy dotyczącej stanu badań oraz dyskusji publicznej w zakresie najnowszej historii polskich służb specjalnych. Trzecia część stanowi zbiór przykładów dotyczących tego, jak poszerzać ramy analityczne badań nad historią najnowszą tytułowych instytucji w Polsce.

Słowa kluczowe

służby specjalne, studia wywiadowcze, historia najnowsza, interdyscyplinarność, transdyscyplinarność

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Źródła drukowane

Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, DzU poz. 2202.

OPRACOWANIA

Ben Jaffel H., Larsson S., *Problematising Intelligence Studies. Towards A New Research Agenda*, Routledge 2022.

- Buřhak W., Friis T.W., *Shaping the European School of Intelligence Studies*, „The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs” 2020, nr 3.
- Buřhak W., *Similar but not the same. In search of a methodology in the Cold War communist intelligence studies* [w:] *Need to Know. Eastern and Western Perspectives*, red. W. Buřhak, T.W. Friis, Odense 2014.
- Buřhak W., *Ujęcia teoretyczne, metodologiczne i komparatystyczne jako punkt odniesienia w badaniach nad wywiadem cywilnym w strukturze aparatu bezpieczeřstwa PRL w latach 1954–1990* [w:] *Archiwalia komunistycznego aparatu represji – zagadnienia źródołznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012.
- Buřhak W., *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019.
- Carlisle R., *Encyclopedia of Intelligence and Counterintelligence*, Routledge 2004.
- Chlasta G., *Czterech: Brochwicz, Miodowicz, Niemczyk, Sienkiewicz*, Warszawa 2014.
- Chochowski K., *Słuźby specjalne w Polsce*, Sofia 2021.
- Ćwięk H., Siewier M., *Wywiad i kontrwywiad a bezpieczeřstwo Polski odrodzonej po 1918 roku*, Warszawa 2019.
- De Graaff B., Nyce J.M., Locke Ch., *Handbook of European Intelligence Cultures*, London 2016.
- Domian M., *Transformacja systemowa jako proces zmian w polskich słuźbach specjalnych*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2012, nr 4.
- Goldman J., *The Central Intelligence Agency: An Encyclopedia of Covert Ops, Intelligence Gathering, and Spies*, Santa Barbara (CA) 2015.
- Górski P.T., *Kazimierz Dobrowolski’s Integral Method as a Theoretical and Methodological Proposal of Organization and Management Research in Historical Perspective*, „Problemy Zarządzania (Management Issues)” 2020, nr 2 (88), t. 18.
- Grabowska J., *Organizacja i jej uczestnicy jako czynniki kształtujące kulturę organizacyjną polskich słuźb specjalnych*, „Analiza KBN” 2023, nr 8 (123).
- Grabowska J., *Otoczenie jako jeden z czynników kształtujących kulturę organizacyjną polskich słuźb specjalnych*, „Analiza KBN” 2022, nr 14 (109).
- Gruszczak A., *Intelligence Security in the European Union. Building a Strategic Intelligence Community*, Londyn – Nowy Jork 2016.
- Gruszczak A., Lewandowski A., Nyzio A., *Polskie studia wywiadowcze. Stan i perspektywy badań*, Kraków 2024.
- Gruszczak A., *Roztropny realizm a studia wywiadowcze. Rozważania nad Unią Europejską jako wspólnotą wywiadowczą* [w:] *Teoria realizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych. Załoźenia i zastosowania badawcze*, red. E. Haliźak, J. Czaputowicz, Warszawa 2014.
- Herman M., *Intelligence Power in Peace and War*, Cambridge 1996.
- Jensen III C.J., McElreath D.H., Graves M., *Introduction to Intelligence Studies*, Londyn 2022.
- Kafir, *WSI. Źolnierze przekleci. Ciemna strona tzw. reformy wojskowych słuźb specjalnych*, Warszawa 2022.
- Kent S., *Strategic Intelligence for American World Policy*, Princeton 1948.
- Klementowski R., Syrynk J., *Aparat bezpieczeřstwa. Studia nad działalnością i metodami pracy*, Wrocław–Warszawa 2021.
- Kořakowski P., *Współpraca polskiego wywiadu wojskowego z Secret Intelligence Service w drugiej połowie lat trzydziestych XX w.*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. 49, nr 2.
- Kořaszyński M., *Status ustrojowy polskich słuźb specjalnych po 1989 roku*, Kraków 2016.
- Kořłowski K., Komar M., *Historia z konsekwencjami*, Warszawa 2009.
- Kořłowski T., *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeřstwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019.
- Leřkiewicz R., *Od Słuźby Bezpieczeřstwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, t. 46.
- Majewski M., Reszka P., *Zawód: szpieg. Rozmowy z Aleksandrem Makowskim*, Warszawa 2014.

- Minkina M., *Sztuka wywiadu w państwie współczesnym*, Warszawa 2014.
- Musiał F., *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
- Nyzio A., *Rakowiecka w remoncie. Transformacja polityki bezpieczeństwa wewnętrznego Polski w latach 1989–1993*, Kraków 2020.
- Obacz P., *Warsztaty badawcze: Interdyscyplinarna perspektywa badawcza a integralne wyjaśnianie polityki* (referat), Kraków, 21 IV 2023 r.
- Oleszkowicz R., *Kontrwywiad kresowy. Działalność polskiego kontrwywiadu wojskowego na obszarze Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX w Brześciu nad Bugiem w okresie międzywojennym*, Warszawa 2020.
- Piotrowski P., *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2: 1956–1975, Warszawa 2006.
- Piotrowski P., *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 3: 1975–1990, Warszawa 2008.
- Pomfret J., *Pozdrowienia z Warszawy. Polski wywiad, CIA i wyjątkowy sojusz*, tłum. Ł. Müller, Kraków 2022.
- Pożarski D., *Definicja i istota funkcjonowania polskich służb specjalnych*, „Przegląd Policyjny” 2019, nr 1, t. 133.
- Požoga W., Piecuch H., „*Wojciech Jaruzelski tego nigdy nie powie*”. *Mówi były szef wywiadu i kontrwywiadu, pierwszy zastępca ministra spraw wewnętrznych generał dywizji Władysław Pożoga*, Warszawa 1992.
- Richelson J.T., *The U.S. Intelligence Community (7th Edition)*, Routledge 2016.
- Siemiątkowski Z., *Wywiad a władza. Wywiad cywilny w systemie sprawowania władzy politycznej PRL*, Warszawa 2009.
- Sikora M., *Black Box. Wywiad jako instrument transferu technologii i wsparcia decyzji ekonomicznych w PRL 1955–1990*, Katowice–Warszawa 2021.
- Skóra W., Skubisz P., *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, Szczecin 2012.
- Skóra W., Skubisz P., *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 2, Szczecin 2015.
- Skóra W., Skubisz P., *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 3, Szczecin 2016.
- Stróżyk J., *Wybrane problemy międzynarodowej współpracy wywiadowczej. Czy NATO ma wywiad?*, Warszawa 2020.
- Swoboda P., *Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego w systemie bezpieczeństwa państwa [w:] Bezpieczeństwo RP. Wczoraj i dziś. Studia z zakresu bezpieczeństwa państwa*, red. M. Śliwa, A. Żebrowski, R. Kłaczyński, Kraków 2014.
- Swoboda P., *Minister Koordynator do spraw Służb Specjalnych w Polsce w latach 1997–2020. Cywilna kontrola czy polityczna ingerencja?*, „De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności” 2021, nr 1, t. 7.
- Syrnyk J., Klarman A., Mazur M., Kłosek E., *W stronę antropologii „bezpieki”*. *Nieklasyczna refleksja nad aparatem bezpieczeństwa w Polsce Ludowej*, Wrocław 2014.
- Syrnyk J., Klementowski R., Mikołajczak K., *Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy*, Wrocław–Warszawa 2020.
- Szwagrzyk K., *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, Warszawa 2005.
- Tajne więzienia, tajne postępowanie, jawna (nie)odpowiedzialność – czego nadal nie wiemy o więzieniach CIA w Polsce?*, Raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka, Warszawa 2020.
- Terlecki R., *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2013.
- Wicenty D., *Zgnile jabłka, zepsute skrzynki i złe powietrze. Dysfunkcje w Służbie Bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku*, Gdańsk–Warszawa 2018.

Julia Grabowska – studentka drugiego roku studiów II stopnia na kierunku stosunki międzynarodowe, na specjalizacji studia globalne i regionalne, oraz absolwentka studiów licencjackich na kierunku bezpieczeństwo narodowe, na specjalizacji wywiadowczej w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wielokrotna laureatka stypendium rektora dla najlepszych studentów na Uniwersytecie Jagiellońskim. Autorka analiz poświęconych kulturze organizacyjnej polskich służb specjalnych i uczestniczka projektów minigrantowych dedykowanych zagadnieniom z obszaru studiów wywiadowczych. Obecnie przygotowuje pracę magisterską na temat perspektywy rozwoju wspólnoty wywiadowczej Unii Europejskiej po roku 2015 w ujęciu konstruktywistycznym.